

עוז בלומן

מחנך ההמונים

חינוך ודתיות בפועלו של הלל צייטלין

באחד מימיו האחרונים של ר' הלל צייטלין בגטו ורשה, בחודש אלול תש"ב (1942), בעודו מסתתר בבית החולים היהודי שברחוב לְשֶׁנֶז, סר לבקרו ד"ר מרדכי לנסקי. הלה תינה בפניו את כאבו ביחס "לירידה המוסרית מצד חלק ניכר של האוכלוסייה היהודית"¹. בתגובה, שח לו צייטלין על מקרה שאירע לו-עצמו: בשעת ההפצצה הרוסית בראשית אותו חודש, בעודו מסב את פניו אל קיר בית החולים ואומר וידוי, נגנבו חפציו האישיים בידי שכנו לחדר. על גבי סיפור זה הוסיף צייטלין מילים נוקבות:

יודע אתה מי אשם בירידה מוסרית זו? הסופרים היהודים ובראש וראשונה אני בעצמי. אמנם, בי האשם. עשרים וחמש שנים עבדתי בתור סופר ומחנך ההמונים. נדמה לי, כי עלה בידי להרים את ההמונים מבחינה מוסרית אל שלב נעלה. לבסוף אכזבה כזאת. עבודתי כולה כאילו הלכה לאיבוד, אם ברגע היסטורי כזה, שאנו חיים בו, אנו עומדים בפני חזיונות מכוערים.²

לאחר הפסקה קצרה, המשיך צייטלין ואמר:

לא ביהודים האשם, כי אם בי. כתבתי כנראה מעט. צריך היה לכתוב יותר ודווקא במלים פשוטות, כדי שהיהודי מן הרחוב יבין בנקל ותכנן יחדור אל תוך נשמתו ויבלע בדמו. הזנחתי את ההמונים. רשלנות כזו, אין כפרה לעוונתי.³

במשפטים אלה סיכם צייטלין את מפעל חייו. הם אומנם עלו על הכתב בריחוק שנים ומקום, והובאו כאנקדוטה, אך גם ככאלו – שמא דווקא ככאלו – יש בהם כדי ללמד דבר-

* הרב ד"ר עוז בלומן מלמד בישיבת מעלה אדומים.

1. מ' לנסקי, 'ימיו האחרונים של הלל צייטלין בגטו', **דבר**, 26.5.1961; הנ"ל, **חיי היהודים בגטו ורשה**:

זכרונות של רופא, ירושלים תשכ"א, עמ' 205-218.

2. שם.

3. שם.

מה על האיש ופועלו שנסקר ואופיין עד כה בעיקר בגוונים מיסטיים-משיחיים.⁴ הוא, שגם בעודו מסתתר בבית החולים לא חדל מלקרוא בספר הזוהר ולשוח כפעם בפעם על הציפייה המשיחית, ראה את שליחותו ב"חינוך ההמונים מבחינה מוסרית", ועל אלפי (!) מאמריו התבטא בצער כי "כתב כנראה מעט". גוון חינוכי-אתי זה טרם נחקר – הן מבחינה ביוגרפית הן מבחינה הגותית.⁵

במאמר זה ברצוני לצרף לאינטרוספקציה זו של צייטלין כ"מחנך המונים" עוד כמה אנקדוטות ואפיזודות מתחום החינוך, מהדרכים השונות שבהן צעד – הן כמחנך במובנה השגור של מילה זו, בעבודה יומיומית עם ילדים ונוער ובהובלת יוזמות חינוכיות ומוסדות חינוך; הן כמחנך באמצעות העט, בכתיבה פופולרית לצעירים ולמבוגרים כאחד; הן כמייסד אגודות "דתיות-אתיות" ליחידים מתקני עולם. אל כל אלו ניגש צייטלין עם דתיות עמוקה ועצמאית ועם תביעה מוסרית-חברתית. תפיסת עולמו, המנצנצת מבעד לסבכת הדרכים, שזרה אותן לכתחילה זו בזו; הוא חינוך באמצעות רגשות דתיים ותפיסה דתית עמוקה, וצימאונן הדתי תורגם תדיר למחויבות חברתית. מעט מהגותו הייחודית בתחום זה יוצג בחלקו השני של המאמר.

מורה פרטי בתחום המושב

הלל צייטלין נולד בד' בסיון תרל"א (1871), בעיירה הבלארוסית קורמה (Korma). בהיותו בן חמש עשרה קרסו עסקיו של אביו, ושנה לאחר מכן כבר החל לנדוד כדי לשמש מורה פרטי בעיירות שונות. על תקופת נדודים זו, שעל פי תיאורו שלו ארכה שבע שנים, לא נשמרו תיאורים כלשהם – מלבד המשפט הקצר "נדדתי מעיר לעיר ומכפר לכפר ושבעתי רוגז..."

4. בשנים האחרונות זכתה הגותו של צייטלין ואישיותו לעדנה במחקר בכמה דיסציפלינות. ראו: ש' בר-סלע, **בין סער לדממה: חייו ומשנתו של הלל צייטלין**, תל אביב תשנ"ט; ע' אבלמן, **הלל צייטלין ויצירתה של התרבות היהודית במזרח אירופה, 1871-1919**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז; י' מאיר, 'חסידות שלעתיד לבוא: ניאורומונטיקה, חסידות וכיסופי משיח בכתבי הלל צייטלין', בתוך: א' ריינר ואחרים (עורכים), **יריעות ה**, ירושלים תשס"ו, עמ' 19-22; ח' בר-יוסף, 'מה קיבל יוסף חיים ברנר מההלל צייטלין', בתוך: א' הולצמן ואחרים (עורכים), **מסביב לנקודה: מחקרים חדשים על מ"י ברדיצ'בסקי, י"ח ברנר וא"ד גורדון**, באר שבע תשס"ח, עמ' 175-186; ש' בר-און, "'הצימאון" להלל צייטלין: "מבקשי אלהים" כמצב אמונה בספרות התחייה', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** כג, תשע"א, עמ' 543-584.

5. לכך נדרשתי בהרחבה בעבודת הדוקטור שלי, **אתיקה על גבול שני עולמות: הממד האתי בבקשת האלוהים של הלל צייטלין**, אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ח.

למדתי לדעת את כל שפלותם וגסותם של בני האדם".⁶ לאחר ששב צייטלין לביתו מקץ שבע שנים, המשיך לשמש מורה פרטי.

בראשית שנת תרנ"ז (1896) הוא כותב לאחד העם בבקשה לתמיכה כלכלית:

אל תדמה כי מצבי כמצב רוב הסופרים. בתוך עיר קטנה ועניה אנכי יושב, ועתי נתונה אל תלמידים עניים אשר לא יספקו לי גם לחם צר ומים לחץ... ועליי לכלכל גם אם עניה.⁷

באותה שנה נשא צייטלין לאישה את אסתר קונין; כעבור זמן מה עבר להתגורר בהומל, והמשיך לשמש כמורה פרטי עד אמצע שנות השלושים לחייו. ראויה לציון התקופה שבין השנים תרס"א-תרס"ד (1904-1900), שבה נדד צייטלין מביתו כדי לשמש מורה פרטי לילדי משפחת לנדוברג ברוסלאבל (Roslavl). יצחק לנדוברג, לימים יצחק שדה, תיאר תקופה זו בהרחבה בזיכרונותיו, שכן המפגש עם צייטלין היה "הגדול והחשוב שבמאורעות חייו ברוסלאבל", ודמותו של צייטלין המשיכה להשפיע עליו עוד שנים ארוכות. צייטלין עמד אז, על פי תיאורו של שדה, תחת השפעתו המכריעה של טולסטוי בשלל היבטים.⁸ בתיאוריו, משווה שדה למורו האהוב דמות של נזיר מסתגף ומתבודד, אנרכיסט בעל דתיות עמוקה, המצטט מהתנ"ך, מהחסידות, מהברית החדשה ומהספרות הרוסית, מרוחק מכל היבט של החברה הבורגנית ומטיף למוסר הנובע מיגיע כפיים, לאי-ניצול הזולת ולהתרחקות ממותרות.⁹ כעבור שנים ארוכות, כאשר שדה יהיה כבר בשנות השלושים לחייו ומפקד 'גדוד העבודה' בארץ ישראל, יכתוב לו צייטלין מתוך קרבה רבה:

לתלמידי היקר יצחק לנדוברג! אז כשנפרדת ממני בירושלים בפעם האחרונה לא ישנתי כמעט כל הלילה. לא חדלתי מחשוב עליך ועל גורלך... מי יתנני יושב עתה בורשה ולומד עמך מזמן לזמן את 'הכוזרי', את ה'תניא', או פשוט ספר ישעיהו... ומגלה לך לעתים רחוקות מעמקי החכמה האלהית שב'זהר' הקדוש. אבל מה אני יכול לעשות לך עתה? ואני כאן בתוך הגולה ואתה יושב בירושלים עיר הקודש וסובר כי בחציבת אבנים לבד וכדומה עושים כל מה שצריך לעשות עתה... כתוב לי דברים אחדים, כתוב בכל לשון שאתה שומע. בנשיקות אמתיות, הלל צייטלין.

6. ה' צייטלין, 'קצור תולדותי', **כתובים** כח-כט, תרפ"ח, עמ' 1-2; א' צייטלין, 'מיינ פאטער: הלל צייטלינס לעבן און שאפן', ר' **נחמן בראסלאווער: דער זעער פון פאדאליע**, ניו יורק 1952, עמ' 15.

7. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, ארכיון אחד העם (791), תיק 1.831.

8. י' שדה, **הפנקס פתוח**, תל אביב תשי"ב, עמ' 133.

9. שם. באחד ממאמריו מאותן שנים מתאר צייטלין כיצד הוא מטייל בטבע בחברת "אחד מידידי הקטנים" (ה' צייטלין, 'שירה ותפילה', **לוח אחיאסף** ד, תרס"ד, עמ' 480-481).

ברם עבודה זו כמורה הכבידה עליו ואף החלישה אותו, כפי שהוא קובל במכתביו. במהלך עבודתו אצל משפחת לנדוברג יציין בקצרה בפני אחד העם: "בקץ הבא אני חושב לחדול מעבודת ההוראה. קו בריאותי כמעט הולך ונפסק ועלי לנוח כחצי שנה ויהי מה".¹⁰

בשנת 1904 הגיע צייטלין לקייב שבה לימד תנ"ך לכמה תלמידי גימנסיה. בקייב גם פגש את לב שסטוב, שהותיר עליו רושם עמוק.¹¹ "אלה הם גימנזיסטים רציונליסטים", שח לו שסטוב על פי תיאורו שלו, "עליך לומר להם כי מה שכתוב בתנ"ך הוא האמת הטהורה... התנ"ך מספר עובדות, ואתם תלמידי הגימנסיה חייבים לדעת שקיימים ניסים בעולם".¹² הדברים תאמו את הלך רוחו של צייטלין ואת אופי הוראתו. תקופת הוראה בעיר מרכזית כמו קייב, לנערים ונערות בוגרים, גרמה לציטלין להתוודע מקרוב לאתגרי חינוך שונים מאלו שב'תחום המושב'.

במשך כעשרים שנה מחיו הבוגרים, ועד אמצע חייו, עסק אפוא צייטלין בהוראה בפועל לילדים ולנוער. דמותו הטביעה עליהם את חותמה ונשאה תווי היכר ייחודיים, דתיים ואתיים. גם כאשר עבר לוויילנה בשנת 1907, שם קיבל משרה בכירה כסופר וכפובליציסט בעיתון 'הזמן', המשיך צייטלין לעורר השראה בקרב הצעירים. נתן גורן, איש תנועת העבודה, מתאר כיצד בשנות נעוריו המוקדמות העריץ את כתיבתו של צייטלין, וכאשר הגיע צייטלין לוויילנה נכרך אחריו.¹³ פרץ הירשביין, אז משכיל ומהפכן צעיר, כתב בזיכרונותיו: "לוויילנה הגיע הלל צייטלין: מי שהיה כבר אז העצב הרוטט של הספרות העברית... יום יום היה מתפלל בטלית ותפילין, ועם זאת היה מקורב אל הצעירים".¹⁴ גם צבי זבולון ויינברג פגש בו לראשונה בוויילנה, במערכת עיתון 'הזמן', והזמין אותו לאחר מכן להרצות לחוג הצעירים בסובאלק שהיה ממעריציו. באותה הזדמנות שח לו צייטלין כי לדידו תעודת הסופר היא -

להתריע על כל עוול ופשע, על כל דיכוי ועינוי מאיזה צד שהוא. בלי חת ומורא. בלי כל טובת הנאה לעצמו. המוסר האישי והחברתי וטוהר מעשי האדם - זה העיקר, הקוטב, וייעודו של הסופר הוא לדלותם ולגלותם ולהפיצם בין הבריות.¹⁵

10. בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המחלקה לכתבי יד, ארכיון אחד העם (791), תיק 1:831.
11. א' צייטלין, 'פגישות עם שסטוב', **הצופה**, 27.2.1953. לדברי אהרן צייטלין, את החיבור בין אביו לבין אותם תלמידי גימנסיה ערך יצחק שוורצמן, אביו של שסטוב.
12. שם.

13. נ' גרן, **דמויות בספרותנו: שרטוטים ורשמים**, תל אביב תשי"ג, עמ' 199.

14. פ' הירשביין, **במהלך החיים: פרקי 1900-1910**, תל אביב תשל"א, עמ' 56.

15. צ' ויינברג, 'זכרונות על הלל צייטלין', **הדאר**, 22.12.1967, עמ' 130.

עדות נוספת מאותה תקופה על הזמנה של "הסופר האהוב" צייטלין מצד צעירים – במקרה זה תוך התנגדות תקיפה מצד המבוגרים – מופיעה ב'ספר וישקוב'.¹⁶ סופרים נוספים שפגשו בציטלין בגיל צעיר, דוגמת יוסף חיים ברנר, אליעזר שטיינמן ויואל מסטבויס, מתארים את השפעתו הרוחנית והכריזמטית ואת הדתיות העצמאית האופיינית לו.¹⁷

באותה תקופה הפך צייטלין לפולמוסן ולמבקר חד וחריף של חוגי האינטליגנציה. בעשרות טורים ומאמרים הוא יצא־חוצץ כנגד כל אותן "שיטות ואידאולוגיות" המושכות את ליבם של הצעירים ברחוב היהודי אך מתעלמות מהסבך הממשי־פוליטי, החברתי, הכלכלי והזהותי – שבו הם נתונים. הוא תקף בחריפות את 'ציוני ציון' ומפלגות נוספות בתנועה הציונית, כמו גם את הסוציאליזם שנעשה פופולרי. לדבריו, אלו גם אלו מעדיפים רומנטיקה ואף סנטימנטליות תחת היישות מבט אל המציאות המרה: "מרקס היה למין ביביליה, שהכל צריכים למצוא יסוד בה... נשכחים האינטרסים הריאליים של אנשים ריאליים... מהיעדר השתתפות אמיתית בצערם של צעירינו האומללים".¹⁸ במאמרים אחרים קונן צייטלין על מצבם הכלכלי והחינוכי הירוד של אותם צעירים, על אלו מהם הנוודים לברלין "לבקש לחם ודעת",¹⁹ על ההגירה המסיבית של צעירים לארצות הברית, וכן על כל אותם "הצעירים התמימים והיפים" שמצאו את מותם בפוגרומים בצאתם לעזרת אחיהם.²⁰ את הסגידה לאידאולוגיה קרא להחליף בבקשת אלוהים – שכן זו הראשונה דואגת רק "לאיזו מילה או גם אות של איזו פרוגרמה, ולא לאנשים צעירים ההולכים וכלים, הולכים וגוועים"; בעוד זו האחרונה לעולם אינה שוכחת "את האדם החי, את הלב החי, את הפה הרעב".²¹ עם השנים, 'בקשת אלוהים' אכפתית זו תלך ותתגבש לכלל קריאה מקיפה, הגותית ופוליטית.

16. ד' שטוקפיש (עורך), **ספר וישקוב**, תל אביב תשכ"ד, עמ' 48. צייטלין הגיע בסופו של דבר לווישקוב אך רק בראשית שנות העשרים. ראו גם נספח א.
17. ברנר פגש בציטלין בהומל כאשר היה כבן שמונה עשרה. ראו: י"ח ברנר, 'על הלל צייטלין (מן העיזבון)', **מבנים** כח, תשכ"ז, עמ' 335; א' שטיינמן, **במעגל הדורות**, תל אביב תש"ד, עמ' 175–176; י' מסטבויס, 'הלל צייטלין', **דבר**, 6.5.1939; הנ"ל, **ורשה 1939: ספר הזיכרון**, תל אביב תש"ד, עמ' 35–40.
18. עממי [הלל צייטלין], 'על חיינו', **הזמן** (ירחון) ט, תרס"ה, עמ' 452. ראו גם ה' צייטלין, 'על שום מה: משיחותיו של ספקן', **הזמן**, 28.9.1905, ובסדרת המאמרים 'בני רשף' מאותה שנה.
19. הנ"ל, 'המשבר: רשימות טריטוריאלי', **הזמן** (ירחון) ח, תרס"ה, עמ' 259–295.
20. עממי [הלל צייטלין], 'על חיינו', **הזמן** (ירחון) ה-ו, תרס"ה, עמ' 460. ראו שם גם את התקפתו על עיתונו של לנין, 'הניצוץ', עמ' 457.
21. עממי [הלל צייטלין], 'על חיינו', **הזמן** (ירחון) ד, עמ' 141–142. הוא מקדיש פרקים שלמים לרעיון זה בסדרות המאמרים 'לחשבוננו של עולם' ו'קנייני הרוח'.

כתיבה אל הנוער

צייטלין לא היה רק דמות ציבורית, מושא לחיקוי ופולמוסן פוליטי, אלא גם כותב ואפולוגטיקן מוכשר שפנה ישירות אל הנוער. בשנת תרס"ח (1908), בעקבות 'שערוריית המילה' שטלטלה את רחובותיה היהודיים של ורשה וזלגה גם לעיתונות הפולנית, פרסם צייטלין את סדרת המאמרים 'מכתבים לנוער היהודי'.²² בנו הקטן של יהודי מתבולל נפטר, ואנשי ה'חברא קדישא' סירבו לקבורו עד שיעבור ברית מילה – מה שעורר את זעמם של כמה סופרים שתבעו לבטל את "המנהג הברברי". בסדרה זו, שמאמריה הופיעו כמעט מדי יום בעמודים הראשונים של ה'היינט', קרא צייטלין לנוער לשוב ולעייין במסורת אבותיו. הוא דן בזכויות האישה, ביחס לקניין הפרטי, במלחמה ושלוש, בביקורת המקרא, בצורת השלטון וביחס לחלש ולידל. הוא מאריך לבאר כיצד כל אלו עומדים בזיקה לקיום המצוות, לשליחותו הייחודית של העם היהודי ולתופעת הנבואה.

מכתבים אלה הותירו רושם רב על קהל הקוראים, וצעירים פנו אל צייטלין חזרה בעשרות מכתבים.²³ בהמשך הוא מחבר סדרות מאמרים נוספות בעבור הנוער. "בדרך זו", הוא כותב, "אומר אני לענות לא רק לכותבי המכתבים, אלא גם למאות ולאלפי הצעירים שלא כתבו אלי, אך חושבים ומרגישים בדיוק כמוהם".²⁴ הוא קורא לדור הצעיר "לשוב אל העבר הגדול, עתיק היומין", ולראות בדת היהודית בשורה מוסרית ולא נטל.²⁵ לימים, כאשר יכרוך מחדש סדרות אלו לספרון, יציין בהקדמה שבכתבתורו הוא מקווה "להאיר לקורא היהודי, ובפרט לקורא היהודי הצעיר, את הייחוד שבהשקפה היהודית על העולם".²⁶ על מעמד האישה מפרסם צייטלין מסה ארוכה נוספת באותה שנה, בביטאון לנוער;²⁷ מדובר

22. ה' צייטלין, 'בריוועלעך צו דער אידישער יוגענד', **היינט**, 3.11.1908; 4.11.1908; 6.11.1908; 9.11.1908; 11.11.1908; 17.11.1908; 19.11.1908; 20.11.1908; 25.11.1908; 1.12.1908. סדרת מאמרים זו תורגמה לעברית באופן חלקי (ועם שינויים רבים) והופיעה בתוך ה'נ"ל', 'אגרות אל הנוער היהודי', **א"ב של יהדות**, ירושלים תשס"ז, עמ' 11-46. במרכז של 'שערוריית המילה' עמדו שלום אש וי"ל פרץ. על פרשייה זו ראו גם: 'המפר ברית בבשר', **קול מחזיקי הדת**, 30.10.1908; ג' בקון, 'כפייה דתית, חופש ביטוי וזהות יהודית מודרנית בפולין: י"ל פרץ, שלום אש ו"שערוריית המילה" בוורשה, 1908', בתוך: ד' אסף ואחרים (עורכים), **מווילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה מוגשים לפרופסור שמואל ורסס**, ירושלים תשס"ב, עמ' 167-185.

23. ראו גם ש"ב אורבאך, 'מגילת חייו', בתוך: י' וולפסנברג וצ' הרכבי (עורכים), **ספר צייטלין**, ירושלים תש"ד, עמ' 44.

24. ה' צייטלין, 'קולות הנוער', **א"ב של יהדות**, עמ' 47.

25. שם, עמ' 54. ראו את דינוי הארוכים שם באתיקה היהודית אל מול האתיקה של טולסטוי.

26. ה'נ"ל', **דער אלף בית פון יודענטום**, ורשה 1922. במקור הודגשה המילה "הצעיר" (יונגען).

27. ה'נ"ל', 'די פרוי ביי יודען', **יוגענד-וועלט אָדער דער הייִראַטס-פערמיטלער** 2-3, תרס"ח. תרגום עברי של המאמר התפרסם בספרו **א"ב של יהדות**, עמ' 123-128.

בכתב הגנה על מקורות בהלכה היהודית המורים על הפליית האישה לרעה. צייטלין מבחין בין היחס הפורמלי שמקבלת האישה במקורות היהודיים, הגובל לעיתים בזלזול ובבוז, לבין היחס הנעלם, הנסתר, השוכן כלפיה בנפשם של היהודים עצמם. שם, טוען צייטלין, האישה היא "סמל לכל הנעלה, היפה והטוב ביותר".²⁸ כעבור שנתיים יפרסם מסה ארוכה על "כאבי נעורים", וידון בה בסוגיות אלו ואחרות מזווית דתית-קיומית.²⁹

לימים, תיאר צייטלין בזיכרונותיו תקופה סוערת זו – של אפולוגטיקה ופולמוס – ואת ההיזון החוזר שנודע לה על עולמו:

כשעברו ימי הפרעות הגשמיות ברוסיה באו אחריהם פרעות רוחניות... אני, העלוב, לא יכולתי נשוא עוד את השטף המכלה ההוא ויצאתי מן שנת תרס"ז עד שנת תרע"ד ועד בכלל במלחמת סופרים עצומה (ב'מכתבים לבני הנעורים', בעשרות מסות ומחקרים ומאמרים קרוב לשני אלפים)... בהילחמי בשביל כל הקדוש, לפי שהוא קדוש לעם, באתי סוף כל סוף להכרת הקדושה מצד עצמה, מצד אמתותה בשורש העליון, מצד נצחיותה ומצד גלוי הרצון האלוהי שבה

באותה תקופה מתחיל צייטלין לקרוא במפורש לייסוד "זרם רליגיוזי חדש" בחיים היהודיים.³⁰ לדבריו, כל זניחת הדת המתפתחת בקרב הדור החדש – בטעות יסודה. סבורים הם בני הדור הצעיר כי עברה שעתה של הדתיות מן העולם, ברם אינם יודעים כי "עתה, דווקא עתה, הגיעה שעתה של רליגיה טהורה ואמיתית".³¹

פניותיו הישירות של צייטלין אל הנוער ימשיכו עד אחרית חייו. הוא יתחנן אליהם להתרחק מעיסוק מפלגתי שהוא לדידו אך לבטלה: "אתה עודך צעיר לימים, חוס ורחם על ימי עלומיך, חוס ורחם על גופך ועל נשמתך, לך והתבודד בפינה שוקטה".³² בשנות השלושים יפרסם מאמרים, בכתבי העת שערך ובעיתונים, ובהם "מפת דרכים לנוער בפולין".³³ הוא יפנה אל העולים לארץ, בכללם חברי 'החלוץ' ו'השומר הצעיר', וידבר על ליבם; לדידו, דווקא השיבה אל הארץ ואל עבודת האדמה היא הבסיס לתחייה הדתית המבוקשת. הוא יפציר בהם לקיים מצוות:

28. שם, עמ' 125.

29. הנ"ל, 'יוגענד-שמערץ', **די יודישע יוגענד**, ורשה תר"ע, עמ' 157–172.

30. הנ"ל, 'שאלות', **רשפים** ג, עמ' 15–25; ח, עמ' 18–26. סדרה זו היא מעין סיכום קריאותיו מאותן שנים.

31. הנ"ל, **ספרן של יחידים** (תשל"ט), עמ' 80.

32. שם, עמ' 71.

33. הנ"ל, 'וועגווייזער פאר דער יודישער יוגענד אין פוילען', **די יודישע שטימע**, 15.3.1934. כפי שמצוין בכותרתו, מאמר זה הוא המשך לקריאות שהתפרסמו בכתב העת של צייטלין 'דער אלף'.

ראה ראיתי את אמך בלוותה אותך לנסיעתך האחרונה, בהיפרדה ממך מתוך כאב עצום ואשר אין מבטא לו, ראיתי את מבטה־מבוקשה האחרון ואת התפילין אשר מסרה אז לידך... יודע אני כי הנחת את התפילין ההם בפינה אחת שבארגז חפציד... יודע אנכי, יקירי, כי לפעמים תמלא נפשך חרדת־קודש בארץ הקדושה, מבלי דעת בעצמך מאין באה לך חרדת־קודש זו, ויש אשר אתה מוכן ומזומן ללבוש תפילין ולשפוך שיח לאלוהי אבותיך, אבל פתאום אתה נזכר כי 'מתקדם' אתה, כי 'סוציאלי' אתה, ואף גם 'שומר צעיר' אתה'.³⁴

רשתות ומוסדות חינוך

אך לא רק באמצעות הפובליציסטיקה קיווה צייטלין להשפיע על הנוער. בשלהי שנת תרע"א (1911) הופיעה בעיתון 'הצפירה', בעמוד הראשון, ידיעה מעניינת:

בית ספר 'יבנה' לתורה ולחכמת ישראל.

בית ספר יבנה (שש מחלקות) לנערים מוקדש ללימודי היהדות, חכמת ישראל וספרותה. תלמידים מתקבלים מ'ראשית הקריאה'. החפץ לתת לבנו חינוך עברי דתי־לאומי ימצא בבית הספר הזה את חפצו ומטרתו. בית הספר ימצא תחת השגחת: הסופר הלל צייטלין, המטיף ניסנבויס ומ"מ פראס (איש יהודי ספרא) ועוד אנשים נכבדים. בבית הספר ילמדו גם לימודים כלליים.³⁵

"המטיף ניסנבויס" הוא הרב יצחק ניסנבויס, דרשן והוגה דעות ובהמשך נשיא אגודת 'המזרחי' בפולין שעמו שיתף צייטלין פעולה עוד שנים ארוכות. משה מרדכי פרוס הוא פובליציסט ציוני־דתי ב'הצפירה' ונשיא אגודת 'חובבי שפת עבר' בוורשה, אגודה שריכוזה פעולות חינוכיות רבות.³⁶ רוב מוחלט של הילדים היהודיים בפולין לא ביקרו בבית ספר בצורה מסודרת – ודאי לא בבית ספר תיכון – וצייטלין ישוב ויעסוק בסוגיית מצבם של ה'חדרים' וה'מלמדים' בוורשה בעוד כמה מאמרים בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה.³⁷ פעילותו של צייטלין בשדה החינוך התרחבה בשנות מלחמת העולם הראשונה. תקופה זו טרם נחקרה בידי רושמי קורותיו, בין היתר מחמת הרושם שעלה מתיאורו האוטוביוגרפי – צייטלין כאדם רוחני המסוגר בד' אמותיו ועוסק אך ורק בתפילה ובלימוד קבלה – אולם

34. הנ"ל, **ספרן של יחידים** (תשל"ט), עמ' 79.

35. **הצפירה**, 18.8.1911.

36. עליו, ראו 'הבעת תודה', **הצפירה**, 18.1913. פרוס היה שותף גם להקמת בית הספר 'מוריה'. על 'אגודת חובבי שפת עבר', ששימשה מרכז לפעילות חינוכית, נמנו הן הרב ניסנבויס הן הרב פוזנסקי שיוזכר להלן.

37. ראו לדוגמה ה' צייטלין, 'בין הזמנים אין ווארשא', **דער מאמענט**, 19.4.1912. ראו גם את תיאור הופעתו של צייטלין ב"נשף חנוכה" בפני שישים "תלמידות השיעורים לגנות": **הצפירה**, 28.12.1913.

עיון בעיתונות היומית בוורשה מעלה תמונה כמעט הפוכה: צייטלין הפך פעיל מרכזי בשדה החברתי והפוליטי, והביע עמדה בכל נושא שעל הפרק. גולת הכותרת בפעילות זו היא חלקו החשוב של צייטלין בייסוד התנועה הפולקיסטית, ה'ידישע פאלקס־פארטיי', בשנת תרע"ו (1916) ובהובלתה לאחר מכן. יושב ראש התנועה היה נח פרילוצקי, מייסדו של ה'מאמענט' וידידו של צייטלין, ורוב ככל מנהיגיה היו אינטלקטואלים ידישיסטיים שדגלו באוטונומיה לאומית־תרבותית של היהודים בפולין. התנועה נאבקה בתקיפות על זכויותיהם הלאומיות והאזרחיות של היהודים ברחבי פולין, ופעילותו הפובליציסטית הענפה של צייטלין הגדירה רבים מעקרונות המפלגה. מאמריו המשיכו להופיע בקביעות לאורך כל שנות המלחמה, ואף בקצב מוגבר – כשלוש מאות (!) טורים ומאמרי דעה בתקופה בת כארבע שנים.

כשנה לאחר פרוץ המלחמה, בקיץ תרע"ה (1915), נפלו חלקים נרחבים של פולין לידי הגרמנים. מתוך רצון להבליט את ההבדל בינה לבין השלטון הרוסי, העניקה גרמניה לפולין עצמאות מסוימת: בין היתר הוקמה בה 'מועצת מדינה', נערכו בה בחירות לרשויות מקומיות והוענקו רישיונות פעולה לארגונים חברתיים, איגודים מקצועיים ואגודות תרבות.³⁸ צייטלין נטל חלק בייסוד הסתדרות המורים היהודיים בוורשה,³⁹ בהקמת 'אגודת הסופרים והעיתונאים',⁴⁰ בכתיבת תוכניות לימוד, בעריכת מילון אנציקלופדי ובהוראה בסמינרים.⁴¹

מוסדות השלטון (שאליהם נבחרו גם נציגים יהודיים) דנו בדבר הסדרת מוסדות החינוך היהודיים ותקצובם. במקביל החלו צוות שאלות רבות בדבר המבנה הרצוי של המוסדות, שפת ההוראה, הפתיחות לתרבות הכללית, שאלת הלאום (גרמניזציה, פולניזציה או חיזוק התרבות היהודית) וכן הלאה.⁴² צייטלין כתב על כך כמה סדרות מאמרים מקיפות, בזו אחר

38. לסקירה כללית על ורשה בתקופת המלחמה ועל בעיית הפליטים ראו: R. Blobaum, *A Minor Apocalypse: Warsaw during the First World War*, London 2017; א' גוטרמן, **קהילת ורשה בין שתי מלחמות העולם: אוטונומיה לאומית בכבלי החוק והמציאות 1917–1939**, תל אביב תשנ"ז, עמ' 11–12.

39. ח' גילינסקי־מלר, **מפלגת הפולקיסטים (פאלקס־פארטיי) בפולין: 1915–1939**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ג, עמ' 66–67.

40. נ' כהן, **ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה, 1918–1942**, ירושלים תשס"ג, עמ' 19.

41. ה' צייטלין, 'צי איז לשון קודש א צירונג צי א נויטווענדיקייט', **דער מאמענט**, 1.2.1916; הנ"ל, 'די דערעפענונג פון הערעכע העברעאישע קורסן', **דער מאמענט**, 8.5.1916; א' צייטלין, **אין א ליטערארישער שטוב: בילדער, באגעגענישען, עפיזאדן**, בואנוס איירס תש"ו, עמ' 136.

42. ראו גם: י' שרפזון, **החונך העברי הלאומי בפולין: ממלחמת העולם הראשונה 1914 עד ועידת היסוד של 'תרבות' 1922**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ג; מ' זילבר, **שפולין החדשה תהיה אם טובה לכל ילדיה: המאמץ במרכז אירופה להשגת אוטונומיה לאומית ליהודי פולין הקונגרסאית במלחמת העולם הראשונה**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשס"א; מ' אלדר, **המפגש בין יהודי גרמניה ויהודי פולין במלחמת העולם הראשונה**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, תשמ"א, עמ' 106–109.

זו.⁴³ הוא קרא להקמת רשת חינוך יהודית-לאומית משותפת לכלל המפלגות, שלא תיפול לדרישות הקיצוניות של החרדים מחד גיסא והמתבוללים מאידך גיסא. תוכנית הלימודים שכתב כללה לימודים מסורתיים לצד לימודים כלליים, והקניית השפה העברית לצד שימוש ביידיש כשפת היומיום. לדבריו, "כולם מדברים כעת על בתי הספר - הדתיים, הציוניים, המתבוללים, הסוציאליסטים, מורים ושאנים מורים, עסקנים, כותבים וכל השאר" - אך דרושה פרספקטיבה היסטורית בנוגע לחינוך היהודי כדי לעסוק בשאלה זו. את קוראי ה'מאמענט' הרגיע: הוא אינו שואף לבית ספר "דתי", אלא לבית ספר שבו ילמדו "תורה" - מושג שהוא "ללא-ערוך בהיר, עמוק, עשיר ורב משמעי מאשר 'דת'".⁴⁴ הוא דגל בהקניית היהדות ממקורותיה הראשוניים - יהדות שיש בה משום רוחניות מכאן וצדק חברתי מכאן. כך גם ראה בייסוד מפלגה שמצעה מוגדר על יסוד הדת במובנה הנוקשה והמצומצם (דוגמת 'אגודת ישראל') משום בדלנות שתזיק בסופו של דבר לחיבת הדת ששררה ברחוב היהודי, כמו גם לזכויותיהם הלאומיות של היהודים בממשל הפולני.

בגיליון הרביעי של 'דר יודה' מתאר אחד החיילים היהודיים מן החזית בוורשה את הפעילות החינוכית של האגודות היהודיות השונות, ובכללם 'המכון להכשרת מורים' שייסד הרב ד"ר שמואל אברהם פוזננסקי, ואשר בו ניתן לשמוע הרצאות מפי תלמידי הרמן כהן, ש"ל גורדון והלל צייטלין.⁴⁵ הרב פוזננסקי כיהן כרב בבית הכנסת הגדול ברחוב טלומצקה, והיה עמיתו של הרב ניסנבוים.⁴⁶ הקורסים למורים שניתנו במהלך המלחמה התמסדו עם סיומה, ובשנת 1918 הוקם באופן רשמי הסמינר למורים יהודיים בוורשה ('הסמינר הממשלתי למורי דת משה') - וציטלין המשיך להיות קשור אליו. שנתיים מאוחר יותר הקימו פוזננסקי וניסנבוים גם את הסמינר לרבנים ומורים 'תחכמוני' של המזרחי.⁴⁷

החינוך היהודי בפולין התפתח לרשתות חינוך על פי מפתח פוליטי. 'חורב' ו'בית יעקב' השתייכו לזרם החרדי; 'ציש"א' [=צענטראלער יידישער שול-ארגאניזאציע] לזרם

43. ה' צייטלין, 'וואָס הייסט אַ ייִדישע שול?', **דער מאמענט**, 26.8.1915; 30.8.1915; 5.9.1915; ה'נ"ל, 'צו דער שול פראגע', **דער מאמענט**, 16.9.1915; ה'נ"ל, 'צייט פראגען און וועלט פראגען', **דער מאמענט**, 7.10.1915; ועוד.

44. ה'נ"ל, 'צייט פראגען און וועלט פראגען', **דער מאמענט**, 7.10.1915. צייטלין קרא - מתוך זהירות ופרגמטיות - לאפשר את קיומם המסורתי של ה'חרדים' לצד בתי הספר החדשים, בתוספת הטמעת כמה שינויים נחוצים. ראו גם גוטרמן, **קהילת ורשה בין שתי מלחמות העולם**, עמ' 64-65.

45. 269. p. 4 F. Idelsohn, 'Briefe aus Warschau: erster Brief; "Bildung"', *Der Jude* (1916).

46. י' ניסנבוים, **עלי חלדי: תרכ"ט-תרפ"ט**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 340-341.

47. י' מישאל, 'בית מדרש לרבנים תחכמוני בוורשה', בתוך: ש"ק מירסקי (עורך), **מוסדות תורה באירופה בנינים ובחורבנם**, ניו יורק תשט"ז, עמ' 585-603. הרב משה סולובייצ'יק, אביו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק, הופקד על לימודי הקודש במוסד זה. ראו גם מאמרו של שבח אדן, 'המכון למדעי היהדות בוורשה', **מוסדות תורה באירופה בנינים ובחורבנם**, עמ' 561-584.

הסוציאליסטי; ו'תרבות' לזרם הציוני. 'תרבות' לא הייתה דתית אך גם לא אנטי-דתית, ושפת ההוראה בה הייתה עברית.⁴⁸ 'למזרחי' היו התארגנויות מקומיות של 'חדרים מתוקנים' שהתאגדו רק בשלב מאוחר (1927) לרשת החינוך 'יבנה'.

צייטלין נמנה אומנם על מייסדיה של המפלגה הפולקיסטית שהייתה מקורבת בשנותיה הראשונות ל'ציש"א', אך המשיך להתמיד בדרישתו לפתוח בתי ספר כלליים שיהיו על-מפלגתיים. באחד ממאמריו משנת 1921 הוא חוזר על דרישתו לפתוח בתי ספר שאינם דתיים, סוציאליסטיים, ציוניים או ליברליים – אלא בתי ספר ל"תורה", מושג שכל עניינו הוא "מלכות הצדק". מורי בית הספר יהיו אנשים רוחניים, אנשי אמת ומוסר.⁴⁹

צייטלין פרסם מאמרים במגוון במות לנוער, בין היתר ב'שָׁלָלִים' של 'תרבות' וב'גוילין' ו'הקדם' של 'המזרחי', ומוקדם יותר, כפי שהוזכר לעיל, ב'די יודישע יוגענד' בשנת 1910, ובשבועון לילדים 'הנוער' בשנת 1913. גם בעיתונות היומית, כפי שצוין לעיל, הוא נהג לפנות מדי פעם בפעם ישירות אל הנוער. הרצאותיו משכו קהל צעיר, והוא יצא לסבבי הרצאות בעיירות ברחבי פולין.⁵⁰ מבחינה מפלגתית, ניכרת בסופו של דבר ההטיה שהייתה לו לפעילות במסגרת 'המזרחי' ו'צעירי המזרחי' (תוך שהוא מקפיד לציין כי נותר "בלתי מפלגתי" ולהתפלמס עם דרכו של 'המזרחי').⁵¹ למרות אהדתו ותמיכתו בבתי הספר של 'ציש"א' ו'תרבות', הוא הלך והתרחק מהם, ונימק זאת בהשתלטות אידאולוגיות אנטי-דתיות על רשתות החינוך הללו; הדבר גרר אחריו ביקורת.⁵²

48. נ' פלנטובסקי (פניאל), **לתולדות מוסדות החנוך של 'תרבות' בפולין**, ירושלים תש"ז; ש' רוזנהק, 'על מערכת החינוך היהודי בפולין בין שתי מלחמות העולם', בתוך: י' היילפרין (עורך), **בית ישראל בפולין: מימים ראשונים ועד לימות החורבן**, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 142–155; א' אינדלמאן, "תרבות" בפולין, מקורה וגידולה, חזונה וכליונה, בתוך: צ' שארפשטיין (עורך), **החנוך והתרבות העברית באירופה בין שתי מלחמות העולם**, ניו יורק תשי"ז, עמ' 107–134.

49. ה' צייטלין, 'נישט וועלטליך, נישט רעליגיעז', **דער מאמענט**, 1.7.1921.
50. ש"ב אורבאך, **תולדות נשמה אחת: הלל צייטלין האיש ומשנתו**, ירושלים תשי"ג, עמ' 132–133.
'צעירי המזרחי' בוורשה ארגנו בראשית שנות העשרים הרצאות של צייטלין על חסידות והן זכו לפופולריות רבה. ראו 'מפעולות צעירי המזרחי בוורשה', **המזרחי**, 22.4.1920.

51. 'אל הקוראים', **המזרחי**, 5.7.1923. בשלב מסוים החליף צייטלין את ניסגובים בעריכת העיתון. צייטלין פרסם מאמרים גם בשבועון 'בדרך' וב'די יודישע שטימע' של 'המזרחי'. מאמריו התפרסמו במאספים לחגים של 'יבנה', והרצאותיו – בקרב 'צעירי המזרחי' וב'אוניברסיטה העממית' של 'יבנה'.
ראו גם את תמיכתו בבתי הספר 'יבנה': ה' צייטלין, 'מעהר וואכזאמקייט צו יודישער ערציהונג', **דער מאמענט**, 27.2.1934.

52. הנ"ל, 'דער גייסטיגער חורבן', **דער מאמענט**, 3.5.1923; הנ"ל, 'לעג השאננים: על הפוליטיקה הפקידותית ועל רעבונם של המורים בבה"ס של "תרבות"', **בדרך**, 11.5.1934; 'שלושה שחברו', **השומר הצעיר ורשה**, 15.5.1934; 'במלחמה על כיוון חלוצי ל"תרבות"', **השומר הצעיר ורשה**, 15.6.1934.

בשנת תרפ"א (1921) הוא כותב לידידו הסופר ר' בנימין (יהושע רדלר פלדמן) ומודיע לו על רצונו להתיישב בארץ ישראל עם בניו. לדבריו, הוא זקוק למשרה כלשהי, "איזו משרה שתהיה... אפילו בצמצום גדול" –

אפשר שיש איזה מקום ב'התחכמוני' בשבילי: יכול אני להורות תנ"ך, תלמוד, השפה העברית, ספרות ימי הביניים, הספרות החדשה, וכדומה, וכדומה. יש לי כח בהוראה ויש לי השפעה גדולה וטובה על תלמידים, במיוחד על תלמידים ממחלקות גבוהות.⁵³ את משרת ההוראה הוא מציין ראשונה, עוד קודם לעבודה ספרותית או ציבורית.

אגודות יחידים

ברם הסתדרות המורים, אגודת הסופרים, ההוראה – כל אלו לא סיפקו את מאוויי הרוחניים ושאיפותיו הדתיות של צייטלין. "כל האנרגיה שלי", הוא כותב בחריפות, "נתונה היא תמיד למוסדות זרים ולמפלגות זרות לי לפי עצם מהותן".⁵⁴ מאמצע שנת תרע"ז החל צייטלין לערוך יומן ובו הרהורים, פירושי חסידות, חוויות מיסטיות, דברי חיזוק ותוכחה כלפי עצמו, תיאור חלומות וחזיונות בהקיץ, רעיונות משיחיים, חישובי קץ ותפילות. חלקו הראשון של היומן התפרסם בסיום המלחמה מעל דפי 'התקופה'.⁵⁵ "הנני איש העומד באמצע החיים החברתיים", כתב ביומנו –

העיתון מבקר את צייטלין תוך שהוא מציין (בלעג?) את מעמדו המכובד ברחוב היהודי כ"שומר מצפונה של היהדות וטוהר מידותיה" ו"רודף צדק ויושר" הנמצא מעל למפלגות.

53. הארכיון הציוני, A357-67.

54. ה' צייטלין, 'על גבול שני עולמות: מתוך ספר רשימות של חולם', **התקופה** ד, תרע"ט, עמ' 512.

55. הנ"ל, 'על גבול שני עולמות', עמ' 501-545. בתחילת היומן נרשם "התרע"ז, יום ה' שבט", ומהתייחסויות מאוחרות של צייטלין עולה שזהו חלקו הראשון של היומן; ראו הנ"ל, 'על הכמוס והנעלם', **התקופה** יא, תרפ"א, עמ' 472. מנגד, במקום אחר ('דברי סופרים', **גנזים** ג, תשכ"ט, עמ' 186) הוא מציין כי יומן זה הוא "תולדות חיי הפנימים משנת תרע"ו". יומנו של צייטלין המשיך להיכתב עד ימיו האחרונים בגטו ורשה. לימים גם תיאר כיצד הזעזוע למראה הסבל הרב בשנות המלחמה הראשונות גרם לו להיכנס באופן אינטנסיבי למצב של פעילות דתית; ראו: הנ"ל, 'קצור תולדותי', עמ' 2 ("בשנות תרע"ד ותרע"ה שרוי הייתי כמעט באותו המצב של אכסטזה שנמצאתי בו בראשית הכרתי את החב"ד. הגעתי אז כמעט למדרגת 'חווה חזיונות...'"); הנ"ל, 'על גבול שני עולמות', עמ' 529 ("היה זה החורף הראשון של מלחמת העולם, ואני שקוע כולי בבקשת פתרון עליון לחידת עולם זו. הגיתי אז תמיד בספרי קבלה, ומוחי ולבי נתונים נתונים היו למחשבות רז"); הנ"ל, **ספרן של יחידים** (תשל"ט), עמ' 61.

ואי-אפשר לי, לפי מצבי עתה, להישאר מחוץ לכל מפלגה... מתחבר אני ל'עממיים' ('פאלקסיסטען') לפי שיש להם יחס חיובי בהיר וברור על דבר השגת זכויות לאומיות-אזרחיות פה בפולין, אבל האם אלוהיהם אלוהי 'עמם' - עמי?⁵⁶

תוך כדי מלחמת האזרחים ברוסיה והמלחמה הפולנית-סובייטית (1919-1921) מוציא צייטלין לאור את החוברת 'הלל צייטליניס בלעטלעך', ובה שירים, קטעי חסידות, מאמרים אוטוריים וקריאות חברתיות.⁵⁷ ב'מכתב אל העם היהודי' המופיע בסוף החוברת פונה צייטלין אל הקוראים ומתאר את ההרס והחורבן הגדול בעיירות ישראל, את הזיוף והאיוולת שבפוליטיקה, ואת המוצא היחיד לדבריו מכל אלו: הקמת תנועה משיחית אשר תקבץ את מבקשי האמת, תיטיב את מצב המוסר, תתקן את חיי היחיד והחברה ברוח קדושה וטהרה, ותהיה תנועה "פנימית, מוציאה לחירות ומלהיבה".⁵⁸

בדברי הפתיחה לבמה ספרותית אחרת שמייסד צייטלין בשנת תר"ף (1920), 'דער סנה', הוא מתאר את סבלו של העם היהודי, את סגידתם של אנשים לאידאולוגיות שונות (בכלל זה את סגידתם לאלילי ה"אורתודוקסיה"), וקורא לתשובה המסוגלת - על פי דברי התלמוד - להביא את הגאולה: טהרת הכוונה וזיכוכ הלב, שיפור המעשים והתעלות נפשית, התרחקות מזיוף ורמאות ו"שאפיפה לחיים גדולים וקדושים".⁵⁹

למן שנת 1919 מתחיל צייטלין לקרוא לייסודן של "אגודות של יחידים".⁶⁰ לדבריו, ההתחדשות הדתית המיוחלת לא תבוא מהמפלגות הדתיות (הוא נוקב במפורש בשמות

56. ראו הנ"ל, 'על גבול שני עולמות', עמ' 534. אהרן צייטלין כתב בשנת תש"ח (1948) הערה קצרה על השתייכותו של אביו ל'פולקסיטים': "נסתלף ונודיף דבר השתייכותו... למפלגת 'הפולקסיטים' בפולין, אשר בתקופה הראשונה ראה אותה כמפלגה 'כל ישראלית' בעלת יחס חיובי לערכי הנצח של האומה. משראה כי טעות הייתה בידו עזב את ה'פולקסיטים' והתנגד להם..." (א' צייטלין, 'בשולי הביבליוגרפיה', **התקופה** לג, תש"ח, עמ' 876).

57. ה' צייטלין, **הלל צייטליניס בלעטלעך: פאר פראגן פון צייט און איינביגקייט** [=גיליונות הלל צייטלין: לשאלות הזמן והאחדות], ורשה תרע"ח. על 'חוברות התשובה' ראו גם: אורבאך, **תולדות נשמה אחת**, עמ' 133; מאיר, 'חסידות שלעתידי לבוא', עמ' 22. לזיקתן של חוברות אלו לתנועות דתיות מקבילות אידרש במאמר נפרד.

58. צייטלין, **הלל צייטליניס בלעטלעך**, עמ' 40. צייטלין מפרסם לראשונה בחוברת זו את המאמר 'מאורעות העולם לאור החב"ד' שיופיע שנה לאחר מכן כחלק מיומנו המיסטי משנות המלחמה. ראו הנ"ל, 'על גבול שני עולמות', עמ' 530-533.

59. הנ"ל, **דער סנה: זאמלונגען פאר אויסערפאר - טיאישישען געדאנק און אויסגעוועהלטע ליטעראטור** [=הסנה, מאסף בעבור רעיונות לא סגוריים וספרות נבחרת], ורשה תר"ף, עמ' 9.

60. הנ"ל, 'א בריוו צו יחידים', **דער מאמענט**, 27.6.1919 (תוך אזכורם של א"ש תמרת ואברהם חן); הנ"ל, 'צו אלע די וואס ווילן בויען "יבנה"', **דער מאמענט**, 28.9.1923; 1.10.1923. ברם הקריאה המפורטת הראשונה לייסוד 'בני יבנה' ו'בני היכלא' ('התבה') יצאה לאור בניסן תרפ"ד (1924). ראו גם הנ"ל, **ספרן של יחידים** (תשל"ט), עמ' 65.

'המזרחי' ו'אגודה', משום שהללו חסרות את היכולת להתחדש מבחינה רעיונית, את הלהט, את חיי הדת הפנימיים, את "עומק הלב"; לא זו אף זו – בעטיין גם הנוער הדתי כבר ניזון מרעיונות קלוקלים.⁶¹ בקרב המנהיגים הדתיים הוא חש "סילוק שכינה".⁶² את ההתחדשות יובילו יחידים מבקשי דרך שיקבלו על עצמם לבנות את חייהם על יסוד "החסידות הישנה של הבעש"ט, המותאמת לימים אלה של עקבתא דמשיחא".⁶³ דרישותיו המוסריות מבני החוג מחמירות: לצד העיסוק בתפילה ובלימוד, הם נדרשים לחיות מעמל כפיים בלבד, להתרחק ממותרות, לקדש את מאכלם, דיבורם, משאם ומתנם וחייהם המיניים, ולהתרחק מכל פוליטיקה ומפלגתיות.

היה זה השלב האחרון ב'חינוך ההמונים' של צייטלין. הוא לא פנה רק אל צעירים, ברם קריאות עצמאיות וחדשניות אלו היו צעירות באופיין ודמו לכינוסים אחרים ותנועות אחרות שקראו לשינוי חברתי ואידאולוגי ופוונו אל הפלח הצעיר באוכלוסייה. בשנת 1923 הוא מפרסם סדרות מאמרים ארוכות על אודות אגודת 'יבנה' שברצונו להקים, שתהיה מוקדשת כולה למוסר – לא מוסר "קאנטיאני" או "טולסטויאני" אלא לדרישות הצדק הפשוטות של התורה: לשלם לפועל בזמן, לא לשקר, לא לרכל, לא להיות בריון, לרדוף צדק ולאהוב את הָרַע. האורתודוקסיה, לדבריו, אינה עושה את תפקידה ואינה מחנכת לכל זאת. "אני מאמין באמונה שלמה", הוא כותב, "כי ישועת העולם בכלל, וישועות ישראל בפרט, לא תבוא משיפורים טכניים או כלכליים, אלא משיבה והתרוממות אל הדתי-אתי – קודם של יחידים ולאחר מכן של קהילות".⁶⁴ אגודות דתיות-אתיות אלו יוכלו להגשים את חזון הצדק והשלום העולמי, שכן רק הדתיות העמוקה והמוסר הפשוט של החומש מסוגלים לרפא את האנושות. "מלכות שמים" לא תיכון באמצעות מהפכות מלאות דם אלא מכוח האהבה והחמלה שבלב היחידים-המתקנים.⁶⁵ בחוברת 'התיבה' שהוא מוציא לאור בשנת 1924, בעבור החוג ה'דתי-אתי' יבנה, הוא מבקש לאסוף אליו את "כל אלה הנושאים את אלוהים לא רק בנשמתם כי

61. הנ"ל, 'ווען אַ ברונעם טריקנט אויס', **דער מאמענט**, 16.10.1925.

62. הנ"ל, 'על גבול שני עולמות', עמ' 514; הנ"ל, **ספרן של יחידים** (תשל"ט), עמ' 107.

63. הנ"ל, **די תבה: בלעטלעך פאר יעדען איינציגען, וואס וויל דיך ראטעווען פ'ונם שקר, וואס פערפליצט היינט די וועלט** [= התבה: גליונות לאותם יחידים החפצים להציל את עצמם מהשקר שמציף כעת את העולם], ורשה תרפ"ד, עמ' 5.

64. ה' צייטלין, 'צו אלע די וואס ווילען בויען 'יבנה', **דער מאמענט**, 12.9.1923; 24.9.1923; 28.9.1923; 1.10.1923; הנ"ל, 'דער גרויסער רוף', **דער מאמענט**, 1.6.1923; 8.6.1923; 22.6.1923. הבחירה בשם 'יבנה' – שכבר היה משויך לכמה אגודות חינוכיות שצייטלין הכיר מקרוב – אינה מקרית; צייטלין מביא לה סימוכין מן המקורות וייתכן ששזורה בכך גם נימה פולמוסית.

65. הנ"ל, 'די פילאָסאָפישע באַגרינדונג פונעם ייִדישן משיחיות', **דער מאמענט**, 8.1.1926; 15.1.1926. ראו גם בר־סלע, **בין סער לדממה**, עמ' 257–261.

אם גם בדמם, החיים ונושמים רק בו, היודעים אותו לא מספרים בלבד, אלא מתוך חייהם עצמם".⁶⁶

בסדרת מאמרים אחרת מאותה שנה ('אלילי זמננו') הוא מציב את שליחותו הדתית של 'אברהם אבינו' בן זמנו – לנתן את כל אלילי התרבות שאותם הוא מונה אחד לאחד: מטריאליזם; רדיפת ממון וקפיטליזם; בידור והנאות רדודות; הערצת המלחמה; הפוליטיקה והמפלגתיות; וכן הלאה. הללו מחריבים לדעתו את התרבות, האדם והמוסר.

צייטלין מבקש מכל אותם "יחידים" להתאגד באופן עצמאי במקום מגוריהם ולכתוב לו על כך. במכתב משנת 1925 לנחמיה עמינח, ממייסדי 'הפעל המזרחי' בישראל ומראשיו, הוא מעודד אותו לפתוח אגודת 'יבנה' בירושלים, ומציין כי בוורשה כבר פועלת אגודה כזו שבמסגרתה לומדים מדי שבוע תניא, כוזרי וספרי מהר"ל מפראג. "חברי יבנה", הוא מציין "יכולים להיות שייכים לכל מפלגה פוליטית שתהיה", ובלבד שיכירו בייחודם של חיי הדת בישראל.⁶⁷

ניסיונותיו אלה של צייטלין נמשכו עד שלהי שנות השלושים – במאמרים וחברות, בכינוסים ובהוצאות שונות – אך לא צלחו בקנה מידה רחב כפי שציפה.⁶⁸ רבים משומעי לקחו בוורשה הגדירו את עצם מאוחר יותר "תלמידיו", גם אם לא היו שייכים בהכרח לחוגים דתיים. בעיתון 'דבר' של הסתדרות העובדים הכללית הופיעה בשנת 1929 המודעה המעניינת הבאה:

כל חברי חוג 'יבנה' מיסודו של הלל צייטלין ומעריציו הנמצאים בארץ מתבקשים להודיע לשם סידור פגישה את מענם המדויק עד סוף תמוז פ"ט על פי הכתובת מ. צוקר כפר סבא ת.ד. 323.⁶⁹

על ה'דתי-אתי'

אותה שזירה בין הדתי והאתי הייתה מרכיב חשוב לא רק בפעילותו הציבורית של צייטלין אלא גם – ובעיקר – במשנתו ההגותית. כבר מראשית דרכו ביקש צייטלין מענה להתדרדרות המוסרית שפשתה לטענתו באירופה. בסדרת המסות 'לחשובנו של עולם' שהתפרסמה בשנים

66. צייטלין, **די תבה**, עמ' 5.

67. באותו מכתב הוא מודיע כי פנה בעניין גם לשני צעירים נוספים מוורשה. ראו צ' הרכבי, 'פרורים', **ספר צייטלין**, עמ' 128–129. בפתיחה לחוברת 'התיבה' מופיעה תפילה ולצידה הערה כי היא נישאה בראש חודש שבט תרפ"ד (1924) בחוג "יבנה" בוורשה.

68. ראו גם: ה' צייטלין, **מיין ווארט**, ורשה תרפ"ד–תרפ"ה; הנ"ל, **ספרן של יחידים: עומק רז, זך מחשבה וכשרון הנהגה ומעשה לנשמות בודדות המצפות לישועת עולמים בשנים אלה של 'עקבתא דמשיחא'**, ורשה תרפ"ח; הנ"ל, **וואָס איז האָב יעצט טו זאגען דעם יודישען פאלק**, ורשה תר"ץ; הנ"ל, **געזאנגען צום אין סוף**, ורשה תרצ"א; הנ"ל, **דער אלף**, ורשה תרצ"ג–תרצ"ד; הנ"ל, **וואס דארף ישראל טהון אין יעצטיגערייט פון חבלי-משיח?**, ורשה תרצ"ד; ועוד. כל אלו לצד מאמרים רבים בעיתונות.

69. **דבר**, 24.6.1929.

1903-1904 הוא מנסה להציב מעין אתיקה חדשה, המבוססת על הערכה כוללת של האדם וכוחות נפשו.⁷⁰ לא רק "הפרת חוקיו של המוסר המקובל" טורדת את מנוחתו של צייטלין, כי אם "שפלותו של האדם, קטנותו וצמצומו".⁷¹ אמת המידה המוסרית, ההנעה לפעולה מוסרית, והקביעות והחוסן המוסרי - מקורם של כל אלה רוחני הוא אליבא דצייטלין ומצוי בהתוודעות לספירות העליונות של הרוח, של הקדושה ושל היופי. האהבה, הרחמים והחמלה יכולים להיוולד רק בנפש המרבה לשאוף ולהתבונן בכל אלו. צייטלין מרבה גם לתקוף את התנועות האידאולוגיות, שלדבריו אינן עוסקות בהטבת האדם בכללו אלא בהטפה לרעיונות אידאולוגיים המנותקים מהחיים הממשיים:

לקחת חלק באיזה עניין חברותי, להיות איזה פועל, עסקן - דבר זה דורש רק עבודה ויגיעה, ולכל היותר רק מעט אומץ לב. אבל לשנות את עצמו, לשנות את דרכי החיים מן הקצה אל הקצה, ליהפך לאחר - לזאת דרושה עבודה מיוחדת, גבורה מיוחדת, הכרה מיוחדת, עולם פנימי עשיר ורחב באמת.⁷²

בהמשך, החל צייטלין לעסוק במפורש ב"יופי של מעלה", בחסידות ובקבלה כמקור למוסר, ופיתח מעין 'אתיקה מיסטית' הנסמכת על התנסויות דתיות. בסדרת המאמרים 'קולות הנוער' - סדרה נוספת שנכתבה בעקבות 'שערוריית המילה' שהוזכרה לעיל - הוא דן בין היתר בשאלת מהותה של הנבואה היהודית. לדבריו, אדם הקורא את ספרי הנביאים פוגש תחילה ברוע, בסבל ובצער הקיימים בעולם, ובבקשו אחר נחמה הוא מתרומם אל ה"עולמות העליונים" - שם הוא מתוודע לכל היפה, הטוב, הטהור והנצחי.⁷³

אך התוודעות זו אינה סוף התהליך:

זמן רב אינך רשאי לשהות שם... ומראים לך כל הטומאה וכל הייסורים אשר על פני האדמה, ואומרים לך: לך וראה. אומללים בני אנוש, חשוכים, גלמודים, טמאים, חוטאים, תשושים, חסרי מגן וישע, היטהר אתה בתוך כור העוני, התיישר יחד עם כולם, נסה להתרומם בעצמך ולהעלות גם אחרים, בכוח אש להבתך, בכוח האהבה שבלבך.⁷⁴

אותה עלייה אל "העולם העליון" וחזרה ממנו היא המאפשרת, לדידו של צייטלין, את האחיזה במוסר, את בקשת הצדק, את ההזדהות עם הכואב והסובל, את האחוה והאהבה. ללא התנסות דתית זו, יאבד העולם כל רסן. "עולם בלא אלוהים הרי הוא רק מפלצת", הוא

70. ה' צייטלין, 'לחשבונו של עולם: מעט פילוסופיה סובייקטיבית', **השלח** יא, תרס"ג, עמ' 208-218 (חלק א), 319-314 (חלק ב); **השלח** יג, תרס"ד, עמ' 228-237 (חלק ג).

71. שם, חלק א, עמ' 218.

72. שם, חלק א, עמ' 215-216. ראו גם: שם, חלק ב, עמ' 318; שם, חלק ג, עמ' 231.

73. הנ"ל, **א-ב של יהדות**, עמ' 55-56.

74. שם.

קובע במקום אחר. "נספים בלא משפט; אכזריות ועריצות; עבדות ושפלות... ברואים אין קץ מפרפרים בין החיים והמוות; חרב, חרב, חרב; מלחמת הכל כנגד הכל..."⁷⁵ מכאן גם תחושת השליחות והדחיפות שראה בחידוש החסידות ובהקמת האגודות הדתיות.

יש לציין בקצרה כי צייטלין לא פעל בשדה זה לבדו. תנועות נוספות שפעלו בראשית המאה העשרים היו שותפות לתחושת השבר המוסרי ולבקשת המענה הדתי – שהיכו גלים גם ברחוב היהודי. התנועה התיאוסופית, לדוגמה, שפעלה באופן אינטנסיבי בסמוך למקום מושבו של צייטלין בוורשה, עסקה בתפילה ובלימוד טקסטים דתיים, לצד מאבק על זכויות נשים, זכויות עובדים, זכויות אדם – ובראש ובראשונה חינוך. לסקירת הזיקות שבין התנועות הללו ובין צייטלין דרושה יריעה רחבה ועצמאית, ואידרש להן במקום אחר.

נעילה

עם השנים גברו נימות הדחיפות והייאוש בקריאותיו של צייטלין, כמו גם הדתיות והאדיקות שבהן. הוא תבע מכלל הציבור תשובה עמוקה, תשובה מאלילי הזמן – מהשקר, מהמסחר, מהמותרות, מהמדעיות המזויפת ומהפוליטיקה – וקבלת עול מלכות שמיים בשלמות. הוא שב ותיאר את תשובתם הנמרצת של אנשי נינווה, שהייתה מסוגלת לבטל גזר דין קשה של כליה.⁷⁶ בספרון 'דממה וקול' שראה אור ב-1936, הוא כרך את האמונה באלוהים עם התיקון החברתי, ואת בקשת האמת עם ההיחלצות מעניבת החנק ההולכת-וסוגרת על יהודי אירופה:

כי הנני אולי היהודי היחידי עתה בין בני הדור אשר קנה לעצמו, אחרי הלוך ותעה שנים רבות בדרכי המחשבה ובדרכי החיים ואחרי עינויי נפש איומים ונדודי-שנה, את אותה האמונה אשר לה 'פרימיטיבית' יקראו, היא היא האמת עצמה, האמונה של קדמוני הקדמונים, האמונה של האבות, האמונה האומרת שאפשר להמתיק רעות רבות בעולם על ידי תשובה מוחלטת, שלימה וטהורה, כתשובת אנשי נינווה, ועל תפילתם המאוחדת של אנשים, אשר על ידי רוממות נשמותיהם, כוח מחשבותיהם הטהורות, בהירות ראייתם, קדושת חייהם, הכנעת ליבותיהם, אהבה לכל נברא, שאין בה אף זיוף כל שהוא, השתתפות מוחלטת עם כל הכואב והסובל בעולם – הם שומעים בתוך נשמותיהם את קול האלוהים המגלה סודו לעבדיו... תפילה כזו צריכה להישמע... גזר דין שבדם הוא חתום, רק בכוח תשובה עילאה של כל העם להמתיק את מרירותו.⁷⁷

75. הנ"ל, 'בחביון הנשמה: הפרקים הראשונים מספר', **נתיבות: בימה חפשית לעניני החיים והספרות**, א, ורשה תרע"ג, עמ' 214.

76. הנ"ל, **וואָס איז האָב יעצט טו זאגען דעם יודישען פאלק**, עמ' 49.

77. הנ"ל, **ספרן של יחידים** (תשל"ט), עמ' 54; וראו עוד שם, עמ' 9.

לדבריו, כל מאורעות הזמן מחייבים את אותה התכנסות, את אותה תשובה ואת אותה תפילה. ערב מלחמת העולם השנייה, בנר שני של חנוכה תרצ"ט (1939), שיגר צייטלין מכתב לידיד בירושלים, והפציר בו להקים אגודה של יחידים, "יחידים המרגישים את כל צער העולם בעת נוראה זו, את כל צער הלידה, את כל אומץ הרשעה... התאגדות כזו נחוצה היא לנו ממש כאוויר לנשימה"⁷⁸.

קריאות אלו של צייטלין, שנבואה נזרקה בהם, לא עלו בידו. ברם אותן דרכים שנסקרו במאמר זה הכרוכות באותה גישה דתית-אתית – בהוראה לילדים, בכתיבה לנוער, בליווי בתי ספר ובהקמת אגודות של יחידים – ראויות גם ראויות להמשך.

נספח א

צייטלין במרכז חבורת צעירים בווישקוב, שנות העשרים המוקדמות
מתוך: ספר ווישקוב, תל אביב תשכ"ד

78. הרכבי, 'פירורים', עמ' 130.